

УДК 911.375 (497.11 Врањска Бања)
Оригинални научни рад

M: 9982

Србољуб Ђ. Стаменковић*,
Мирољуб А. Милинчић

ОСНОВНИ ГЕОФАКТОРИ УРБАНОГ РАЗВОЈА ВРАЊСКЕ БАЊЕ

Извод: Од свог постанка у далекој праисторији, до наших дана Врањска Бања је прошла историјски дуг развојни пут. Он је обележен периодима успона, стагнације и падова у развоју, али у свим фазама развоја карактеристична је већа или мања везаност за искоришћавање термоминералне воде. У насеобинској еволуцији Врањске Бање издвојили смо две основне развојне фазе. То су: почетна (рурална) и урбана фаза. Прва траје од праисторије до раног средњег века, а друга од тада до данас. У оквиру друге фазе издвојили смо још три краћа периода: иницијални (средњевековно доба), средишни (време турске владавине и последње деценије XIX века) и савремени урбани период (од почетка XX века до данас). У савременом периоду Врањска Бања има просперитетни развој и добија, осим туристичке, и („додатне“) спољне функције - административно-управну, индустријску и агроиндустријску.

Кључне речи: насеље, Врањска Бања, термоминералне воде, урбана фаза, развој.

Abstract: From its forming, in the ancient prehistory until nowadays, Vranjska Banja has passed a long historic and developing way. It is marked by periods of rises, stagnation and falls in the development, but all development phases are characterized by being more or less attachment to the utilization of the thermo-mineral water. We have separated two basic phases in the settlement evolution of Vranjska Banja. These are: beginning (rural) and urban phase. The first one lasts from prehistory until the early Middle Age, and the second one from then until now. In the second phase we separated three shorter periods: the initial (mediaeval time), central (period of Turkish reign and the last decades of 19th century) and present-day urban period (from the beginning of 20th century until today). In the present-day period, Vranjska Banja receives the prosperity development apart from tourist, some ("additional"), outer functions - administrative, industry and agroindustry.

Key words: settlement, Vranjska Banja, thermo mineral water, urban phase, development.

Увод

Врањска Бања, у мрежи насеља Србије, сада представља градско насеље бањског типа, док је по претходној статистичкој

* др Србољуб Ђ. Стаменковић, ванредни професор и мр Мирољуб А. Милинчић, асистент, Географски факултет, Београд.

типологији - до краја 60-их година, имала статус мешовитог насеља. У рецентној просторно-функционалној организацији мреже насеља општине Врање (860 km² и 105 насеља) и Пчињског округа (3.519 km² и 363 насеља), у чијим се административно-управним границама налази, фигурира као жариште секундарног значаја.

Насеобинска историја Врањске Бање има дуго трајање. Она почиње у далекој праисторији и у континуитету траје до наших дана. Кроз дугу, и по много чему, разноврсну и интересантну историју, она је имала фазе развојних успона, али и падова и стагнације. Отуда њену насеобинску еволуцију карактерише више међусобно повезаних фаза и подфаза, с тим што је у свим периодима развоја евидентна већа или мања зависност од искоришћавања воде хипертермалних извора поред којих је настала и око којих се и данас просторно развија.

Њен настапак и насеобински развој одредиле су две групе геофактора: *локални*, од значаја за унутрашњи развој и просторно-функционалну организацију насеља, и *регионални* (интратериторијални и интеррегионални) релевантни са становишта одређивања позиције насеља у склопу његовог ужег и ширег географског окружења. По интензитету деловања и опсегу геопросторних ефеката, обе групе фактора имају свој основни и посебан значај. Основни значај карактерише двојство, где се поједини геофактори испољавају као утицаји на структурирање и обликовање унутрашњих просторно-функционалних својстава Бање и као показатељи њене регионално-функционалне индивидуалности. Посебан значај геофактора манифестује се кроз утицаје на неке насеобинске сегменте. Извесно је да насеобинску еволуцију (од села до града) Врањске Бање кроз векове карактерише присуство мноштва развојних геофактора, како основних тако и посебних, које је поуздано тешко разграничити. Из тих разлога, ми ћемо овом приликом елаборирати само неке који су имали и имају пресудну улогу у насеобинској еволуцији Врањске Бање.

Основни геофактори урбаног развоја

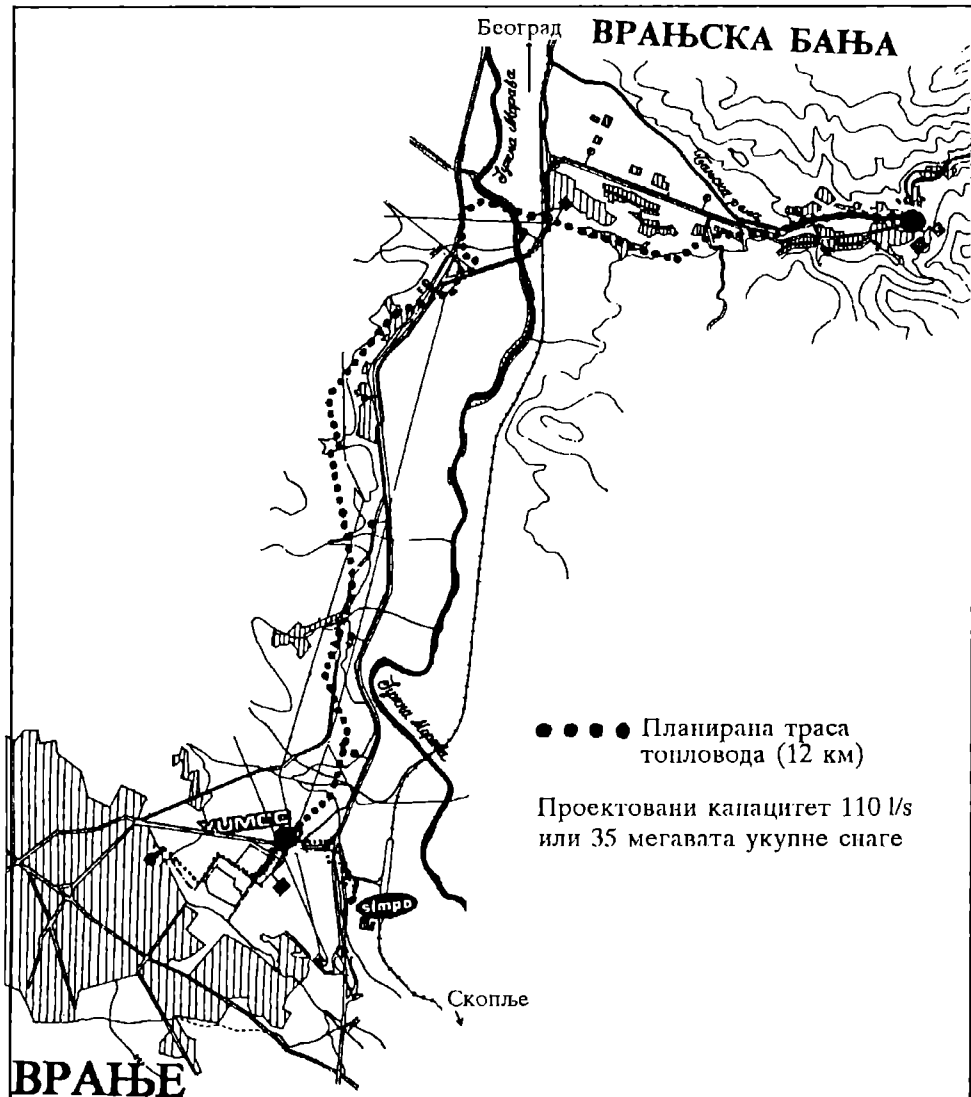
Кроз интеракцију мноштва разнородних геофактора, током историје и у савременој фази развоја, остварује се свеукупни насеобински развитак Врањске Бање. Разноврсност и историјска променљивост значаја појединих геофактора читава се у унутрашњој просторној организацији и физиономији Врањске Бање и њеном функционалном капацитету и значају у геопростору. Евидентно је да се регионално-функционални развитак заснива на бањској функцији, као „општој” регионалној функцији. Уосталом, то је сублимирано и у њеном географском називу. Касније, током историјског развоја, она

је добила и друге, „додатне” спољне функције (административно-управну, индустријску, агроиндустријску, просветну и др.). Број и развојна динамика ових регионалних функција Врањске Бање одређују степен њене свеукупне друштвено-економске развијености. Неоспорно је да она има највише услова за развој туристичке функције, као и то да њен ниво рецентног развоја ни приближно не одговара расположивом туристичком потенцијалу. Отуда се може без двоумљења истаћи да је просперитетни развој Врањске Бање директно повезан за интензивирање развоја њене туристичке функције. Овим би били остварени не само значајни економски ефекти од туристичког пословања, већ би се, у знатној мери, повећала и квалитативна својства географског пејзажа, од којих, свакако, посебан значај имају она која се односе на природни геоеколошки комплекс (повећање општег нивоа урбанистичке уређености, уређење парковских површина и тока Бањске реке у широј зони насеља и сл.).

Групи релеватних геофактора свеукупног урбаног развоја (морфо-физиономског, демографског и регионално-функционалног) Врањске Бање припадају: *природни, саобраћајни, демографски, савремени економски и административно-управни фактори.*

Природни геофактори су полазиште друштвено-економског развоја Врањске Бање и основа њене афирмације као туристичког места. На експлоатацији геотермалног потенцијала заснован је развој туристичке функције. Најчешће се помиње да температура воде хипертермалних извора Врањске Бање износи 92°C. Специфичност хипертермалне воде очитује се ниском базичном (130 до 150°C), високим изливним температуром, слабом минерализацијом (1,8 g/l) и знатном издашношћу (81l/sek). Новијим хидролошким истраживањима утврђено је постојање више водних хоризоната са различитом температуром воде. У једној бушотини на дубини од 20 m измерена је температура воде од 95°C, а на дубини од 2000 m од 120°C. Искоришћавање термалне воде у Врањској Бањи за лечилишне потребе има дугу традицију (од праисторије до данас). Међутим, њен геотермални потенцијал истовремено пружа обиље различитих могућности за развој других делатности и грана производње. Наиме, овај потенцијал се у садашњој фази развоја експлоатише у неком минималном обиму. Поједини сегменти овог потенцијала могу се искористити у процесу производње и ванпривредног привређивања ради потрошње. Искуства у његовој експлоатацији других земаља указују на његов полифункционални значај у смислу експлоатације. Тако, геотермална енергија експлоатише се у многим земљама (САД, Исланд, Русија, Јапан, Кина, Индонезија, Италија, Мађарска, Бугарска и др.). Она се користи за производњу електричне енергије, загревање

стамбених зграда и привредних објеката, у пољопривреди и другим гранама производње и делатностима.

Сл. 1. - Тошловод Врањска Бања – Врање
Sk. 1. - Heated water installation of Vranjska Banja

Интересантно је поменути да се у новије време поново размишља о интензивирању и проширењу експлоатације геотермалног потенцијала Врањске Бање. Сада је актуелна изградња топловода који ће повезивати Врањску Бању и Врање. Топловодом дужине 12 км кретаће се термална вода просечне температуре 98°C (у кретању ће се губити 4°C), капацитета 110 l/s. Геотермалну воду овог система користиће у свом производном процесу привредна предузећа из Врања („ЈУМКО“, „СИМПО“). У Врању ће на овај топовод, у почетној фази његове експлоатације, бити прикључен и део његове стамбене зоне, познат под популарним називом „Ледене стене“ (колективно становање). На овај топовод биће прикључени и објекти у Врањској Бањи који већ, у оквиру постојећег дренажног система, користе термалну воду (Завод за дегенеративни реуматизам и посттрауматска стања „Врањска Бања“, ОШ „Предраг Деверџић“, „Расадници“, „Цвеће“, здравствена амбуланта, објекти Угоститељско-туристичког предузећа „Врање“ и други лоцирани у централној бањској зони). По планским проценама, изградњом топловода оствариле би се знатне уштеде, у првом реду, у потрошњи мазута и других течних и чврстих горива, као и електричне енергије - годишња уштеда 15.000 t мазута. Изградњом топловода значајни ефекти биће остварени и на еколошком плану, јер ће се смањити употреба хлорида који као омекшивачи отпадних вода, у великој мери, загађују животну средину.

План овог топловода је направљен и усвојен током 1994. године. Израду плана обавили су стручњаци *Машино-пројекција „КОПРИНГ“* из Београда. Његову израду финансирала је *Холдинг компанија „ЈУМКО“* - Врање. Топловод је пројектован за просечан експлоатациони век од 30 година. У његову изградњу, само у почетној фази, биће уложено 10 милиона УСА долара. Први грађевински радови на изградњи овог енергетског система почели су почетком 1996. године. Очекује се да, у наредном периоду, топовод добије и друге кориснике¹.

Уз то, урбани ареал Врањске Бање (370 до 420 m) располаже повољном природном основом за просперитетни просторни развој насеља скоро у свим географским правцима. Ове погодности одређене су топографском површином, нагибом и експозицијом терена, микроклимом, знатним количинама воде за потребе водоснабдевања становништва и привреде и другим повољним природним условима и изворима урбане територије.

Саобраћајни геофактори, који представљају одраз утицаја географског положаја са свим његовим компонентама, су у свим

¹ Изградња на пролеће, „Слободна реч“ од 15. децембра 1995. године, стр. 3.

фазама насеобинске еволуције Врањске Бање имали знатан значај у обликовању њене унутрашње просторно-функционалне структуре (топографски положај), али и у њеном интеррегионалном и интрарегионалном обједињавању и повезивању. Кроз историју насеље је дуго било важна саобраћајна станица на значајном путу лоцираном десном долиномском страном Јужне Мораве. Ова комуникација („Златокоп-Топлац-Кумаревско поље-Бањски хан-Корбевац...“) имала је велики значај све „до изградње Митхад-пашиног друма долином Јужне Мораве, завршеног 1868. године“. Каснија изградња (1886) моравске железничке пруге (Ниш-Лесковац-Врањска Бања-Врање) и модерног аутомобилског пута, почетком 60-их година XX века, још више су истакли значај саобраћаја у привредном развоју Врањске Бање. И у перспективи могу се очекивати значајни ефекти од искоришћавања предности које пружа економско-географски положај са својом саобраћајном компонентом. Овде имамо у виду планирану изградњу канала Морава - Вардар (650 km), као дела речно-каналског система Европе.

Мноштво разнородних могућности које произилазе из повољног саобраћајног положаја Врањске Бање, у рецентној фази развоја, нису ни делимично искоришћене. Овде, у првом реду, имамо у виду могућности развоја транзитног и екскурзионог туризма, јер се насеље налази поред источно-европског туристичког правца, који из Европе води ка обалама атрактивног Средоземног мора, као и могућности развоја излетничког туризма предиспониране малом удаљеношћу од значајних жаришта туристичке потражње југа Србије - Врање 12, Лесковац 56, Ниш 105 и Приштина 120 km.

Демографски геофактори својом разноврсношћу - билошком и друштвеном структуром, као и природним и механичким кретањем становништва, представљају важну подстицајну компоненту свеукупног развоја Врањске Бање. Њен демографски развитак обележен је континуираним општим популацијским порастом, израженим осцилацијама у природном прираштају, знатним механичким приливом и структурним променама популације. Тако, у послератном периоду, од 1948. до 1991. године, укупан број становника насеља повећан је за 2,7, а број домаћинстава за 3,3 пута. Индекс пораста становништва 1991/48. године износи 274,1, а броја домаћинстава 326,9.

Таб. 1 - Кретање броја становника и домаћинстава Врањске Бање по пописима у послератном периоду²

Tab. 1. - Population and household trends according to censuses after WW2

Година	Број становника	Индекс пораста	Број домаћинстава	Индекс пораста
1948.	2.108	-	450	-
1953.	2.361	112	532	118
1961.	2.735	116	677	127
1971.	4.088	149	1.094	162
1981.	5.004	122	1.209	111
1991.	5.779	115	1.471	122

Природно кретање популације Врањске Бање, у посматраном периоду од 1963. до 1991. године, има позитивна обележја. Стопа наталитета креће се у распону од 17,3 до 18,3 промила, морталитета од 7,4 до 9,5, а природног прираштаја од 8,8 до 9,9. У новије време евидентно је постепено, а од 1971. године, и континуирано смањење природног прираштаја.

Таб. 2 - Природно кретање становништва Врањске Бање од 1963. до 1991. године³

Tab. 2.. - Population change of Vranjska Banja in the period from 1963 to 1991

Година	Стопа		
	наталитета	морталитета	природног прираштаја
1963.	18,3	9,5	8,8
1971.	26,7	11,0	15,7
1981.	19,8	8,6	11,2
1991.	17,3	7,4	9,9

Обим и интензитет демографског преображаја Врањске Бање, између осталог, може се сагледати и на основу односа аутохтоног и досељеног становништва. По миграционим карактеристикама становништво овог насеља је у већини аутохтоно (3.395 житеља), док је заступљеност имиграционе популације (2.286 становника) мања, тако да је њихов структурни однос 1991. године износио 59,78:40,22% (1961. - 68,85:31,15%, а 1971. - 58,37:41,63%). Већи обим досељавања становништва током последњих деценија последица је повећања потреба за радном снагом, нарочито у индустрији. Главну масу досељеника представљају некадашњи рурални становници (1961. - 69,73%, 1971. - 70,03% и 1991. - 54,07%)⁴.

² Упоредни преглед броја становника и домаћинстава 1948, 1953, 1961, 1971, 1981. и 1991. и станова 1971, 1981. и 1991, Подаци по насељима и општинама, Савезни завод за статистику, Београд, 1995.

³ Документациони материјал Републичког завода за статистику Србије, Београд.

⁴ Исто.

Крупне промене у демографским обележјима становништва Врањске Бање проузроковане су њеном индустријализацијом. Од укупног запосленог становништва 1991. године - 1.933 радника, највише запослених је у индустрији (746 или 38,59%) и пољопривреди (584 или 30,21%), где економску егзистенцију остварује 68,80% запосленог становништва. Интересантно је да у угоститељству и туризму (52 радника или 2,69%) и здравству (70 или 3,62%), а то су делатности носиоци развоја туристичке функције овог насеља, ради само 6,31% запосленог становништва. Међу осталим делатностима бројем запослених истичу се саобраћај (119 радника), образовање и култура (96 радника), трговина (79 радника) и грађевинарство (59 запослених)⁵.

Економски геофактори имају пресудан утицај на привредно обликовање и структурирање Врањске Бање. Њихово деловање је вишеструко, док су геопросторне последице видљиве у свим деловима насеља и његове непосредне околине. По свом географском карактеру, ове последице су морфо-физиономске (мењање облика насеља, унутрашње организације насеља и начина коришћења земљишта), демографске (промене свих битних карактеристика бањске популације) и функционалне (насеље добија нове спољне функције). Захваљујући свом функционалном капацитету, у новије време, Врањска Бања је формирала знатну просторно-утицајну сферу. Њен локални (дневни) урбани систем обухвата 43 насеља лоцираних на територијама матичне, владичино-ханске, бујановачке и лесковачке општине. Из ових насеља она свакодневно добија 594 мигранта (480 радника или 80,81% и 114 ученика или 19,19%). Уз то, насеље са својом просторно-утицајном сфером је инегрални део урбаног система Врање, које по најновијим истраживањима урбаних центара Србије представља град центар раста у прелазној фази ка граду у центру развоја.

У послератном периоду, за релативно кратко време, привредна структура Врањске Бање је у основи промењена. Некадашње типично бањско насеље са знатним учешћем аграрног становништва, трансформисано је у индустријско-аграрно, чиме је његова некада доминантна туристичка функција економски маргинализована. Секундарне делатности имају примарно место у привреди Врањске Бање, како по запослености становништва (41,80%) тако и по учешћу у формирању народног дохотка. На другом месту су примарне, трећем терцијарне, па кварталне делатности. Интересанто је поменути да су туризам и угоститељство споредне делатности не само по учешћу у укупном активном становништву Врањске Бање,

⁵ Исто.

већ и по значају у структури народног дохотка. Уосталом, туризам и угоститељство у формирању народног дохотка општине Врање последњих година учествују са мање од 2% (1994. - 1,83%).

Таб. 3 - Структура запосленог становништва Врањске Бање по секторима привређивања 1991. године

Tab. 3. - Structure of active population of Vranjska Banja by occupation sectors 1991

Сектор	Број запослених	Процент
Примарни	587	30,37
Секундарни	808	41,80
Терцијарни	273	14,12
Квартарни	220	11,38
Непознато	45	2,33
Укупно	1.933	100

Носиоци економског развоја Врањске Бање су њена привредна предузећа. То су: *Текстилна индустрија „Врањска Бања“*, најстарије индустријско предузеће основано 1904. године као фабрика за прераду кудеље; *Земљорадничка задруга „А. јули“*, основана првих година после Другог светског рата, која се сада не бави делатношћу садржаном у њеном називу, већ трговином; *Рударско предузеће „Неметали“*, које скploатише туфове; *Предузеће „Расадници“*, основано 1959. године, своју делатност је почело производњом раног поврха, а сада се бави производњом америчких каранфила; *Предузеће за биљну производњу, пројектовање и изградњу зелених површина* (основано 1965, а пробну производњу је почело 1966) бави се активностима садржаним у његовом називу; три фабрике у саставу *Холдинг компаније „СИМПО“*, које су изграђене на месту некадашње Фабрике цигле и црепа „Јужна Морава“, која је порушена чиме је њена делатност престала - *Фабрика дејтерцената „СИМСЕМ“* (23 радника), *Фабрика за кофекционирање стакла и огледала ВИС* (28 радника) и *Фабрика украсних црака „ДЕКОРПЛАСТ“* (7 радника); и друга мања предузећа, међу којима и читав низ приватних, нарочито трговинских, отворених у новије време.

И поред знатног смањења значаја туристичке функције, у перспективи се, свакако, може рачунати на значајније економске ефекте од туризма. Релевантне претпоставке интензивирања развоја туризма Врањске Бање су: побољшање квалитета туристичке рецепционе основе, повећање степена искоришћености смештајних капацитета, јер је садашња искоришћеност ниска (од 1961. до 1995. средња искоришћеност износи 28,91% и никада није била већа од 37,53% - 1979), предузимање мера на плану трајања туристичке сезоне током целе године чиме би се елиминисале актуелне диспропорције у висини туристичког промета по месецима и годишњим добима, развој пропагандно-информативне туристичке службе и сличне.

Таб. 4 - Туристичко-угоститељски објекти Врањске Бање 1995. године⁶

Tab. 4. - Tourist-catering objects of Vranjska Banja 1995

Назив објекта	Врста објекта	Број седишта		Број соба	Број лежаја
		у објекту	на тераси		
Ж. одмаралиште „В. Бања”	пансион III стационар	300	60	82	176
„Балкан”	вила	150	150	66	122
„Балкан”	вила	-	-	43	80
Приватни смештај	-	-	-	140	326
„Косово”	ресторан	200	200	-	-
„Кичер”	ресторан	600	200	-	-
„Ј. Морава”	ресторан	45	-	-	-
„Србија”	бифе	35	-	-	-
Приватни објекти		39	22	-	-
Укупно		1369	632	331	704

Носилац развоја бањског здравствено-лечилишног туризма је *Завод за дегенеративни реуматизам и посттравматска стања „Врањска Бања”*, познат под популарним и скраћеним називом „Стационар”. Он је најзначајнија организација балнеолошког туризма по обиму промета, степену искоришћености смештајних капацитета (више од 60%), оствареним економским ефектима, броју запослених и њиховој школској спреми и квалификационој структури и другим карактеристикама.

Административно-управни геофактори произилазе из деловања државних органа на плану успостављања територијалне организације општина као органа локалне управе. У вези са овим важно је поменути да је Врањска Бања општинско административно-управно седиште постала првих година по ослобођењу од Турака и да је до пред крај 60-их година XX века имала статус општинског центра. Са осталим општинским насељима (258 km² и још 20 села - Бабина Пољана, Бујковац, Црни Врх, Дуга Лука, Изумно, Клисурица, Корбевац, Корбул, Крива Феја, Кумарево, Лева Река, Липовац, Несврта, Паневље, Превалац, Првонек, Себеврање, Сливница, Стари Глог и Топлац) тада је припојена општини Врање. Ова чињеница се никако не може занемарити у сагледавању садашњег степена њене привредне и уопште друштвене развијености. Развојни путеви других насеља општинских центара у Србији недвосмислено указују да је заступљеност административно-управне функције општинског нивоа значајан импулс, ако не и пресудан, темпа и чинилац нивоа свекупног развоја. Аналогно томе, може се закључити да је Врањска Бања губљењем статуса општинског центра, у знатној мери, изгубила у динамици и степену друштвено-економског развоја током последњих деценија.

⁶ Документација Туристичког савеза општине Врање.

Периодизација урбаног развоја

Од свог постанка до нашег времена, Врањска Бања је прошла кроз више међусобно повезаних развојних фаза. Оне се разликују по свом трајању, али и по читавом низу других насеобинских карактеристика. И поред те различитости, неоспорно је да средиште привређивања становништва овог насеља, у свим периодима његовог постојања, везано, у мањем или већем обиму, за искоришћавање термалне воде. Хипертермална бањска вода је идентификациони знак и главно географско својство Врањске Бање.

Врањска Бања има дугу насеобинску историју. Њени почеци датирају из најстаријих времена развоја цивилизације на Балканском полуострву. Досадашња изучавања њеног насеобинског развоја указују да она као самостално насеље егзистира од праисторије до данас. У њеном развоју издвојили смо две основне фазе - почетну (руралну) и урбану, с тим што смо другу фазу развсталили на три посебне подфазе или периода.

Почетна фаза развоја насеља траје од првих корена развоја људске цивилизације, у далекој праисторији, до средњевековног доба. Пронађен археолошки материјал и његов културно-хронолошки редослед, као и расположиви историјски подаци, упућују на закључак да насеље у овом раздобљу има карактеристике села знатног саобраћајног значаја. Ф.Каниц помиње постојање праисторијског насеља и каснију римску насеобину на месту тог насеља. У римско доба, у оквиру данашњег бањског урбаног ареала, на десној долинској страни Бањштице, постојала је „сматрачница - стражара”, а на левој, „на месту Кале, на Каталеначком брду”, утврђење. Наводи се да су трагови утврђења („остаци грађевина, посуда, већи број старих земљаних ћупова у којима је држано жито, просо и друга средства, римски новац” и сл.) постојали до краја XIX века. Постоји и мишљење да је ово утврђење из византијског периода. У то доба, територија Врањске Бање има велики саобраћајни значај, па су поменути објекти у саобраћајној функцији, али и у функцији одбране локалног становништва од непријатеља и освајача.

Урбана фаза развоја почиње у раном средњевековном добу и траје до наших дана. Она има дуго постојање и обухвата три краће подфазе или периода. То су: иницијални, средишни и савремени урбани период.

Иницијални урбани период везан је за срењевековно доба, када на територији данашњег насеља, поред Бањске цркве, постоји „град Изом”, окружен „одбрамбеним зидом четвртастог облика”. У историографској и антропогеографској литератури се наводи да је овај срењевековни град и из римског, и из византијског и из раног српског срењевековног доба.

У српско средњовековно доба Врањска Бања се истиче знатном уређеношћу. Већ тада „је служила људима као лечилиште на минералним изворима”. У то доба, састојала се из „бањског манастира, на месту данашње цркве Свети Илија, бањских уређаја и манастирског конака при изворима”. У овој фази развоја насеље се помиње под називом „Бања” у једној повељи краља Душана.

Средишни урбани период обухвата вишевековну турску владавину и последње деценије XIX века. Он траје од средине XV до пред крај XIX века. И у овом периоду, насеље се у турским катастарским пописима помиње под именом „Бања”. Током овог периода Бања је три пута скоро до темеља рушена, а њено становништво прогнано. Први пут приликом османлијских освајања 1453, а други и трећи у време аустријско-турских ратова - 1454. и 1689-1690. године, када се месно становништво борило на страни Аустрије.

И поред поменутих разарања, у такозваном османлијском периоду развоја Бање, забележени су и покушаји њеног уређења. „Крајем XVIII века турски паша из Врања, Мехмед, направио је у Бањи два базена. Нешто касније, у XIX столећу, његов син Хусеин-паша изградио је још један базен. Изградњом три базена створени су услови за ширење Бање као насељеног места, до чега нарочито долази у другој половини XIX века, када поред топлх извора почињу да се досељавају људи из разних крајева”

После ослобођења од вишевековног османлијског ропства - 1878. године, почиње интензивније уређивање Врањске Бање. Као време обликовања модерне физиономије Врањске Бање као туристичког насеља може се означити крај XIX и прве деценије XX века. У то време, прво је изграђен „Државни хотел”, потом садашњи објекти „Виле Балкан”, Ресторана „Косово” и друге пратеће зграде. Тада је обликован и централни бањски парк, између новоизграђених објеката, а то значи и централна бањска зона. У главним физиономским цртама, изузимајући касније употпуњавање централне бањске зоне новим урбаним садржајима, од којих је најкрупније каналисање тока Бањске реке са изградњом стаза за пешаке и започета изградња (почетком 80-их година XX века) новог објекта „Стационара” на десној обали Бањске реке, ослоњеног залеђем на стенске комплексе у зони између цркве Светог Илије и Споменика палим борцима у НОБ-у, који још увек није завршен, овај део урбане територије задржао је почетне урбанистичке карактеристике до најновијег времена.

Време између Првог и Другог светског рата у насеобинском развоју Врањске Бање заузима посебно место. Тада је она афирмисано туристичко место са знатним бројем домаћих и страних туриста. Пред почетак Другог светског рата бања је имала следеће тур-

истичке објекте: велики „Бановински хотел”, више мањих приватних хотела - „Србија”, „Париз”, „Лондон”, „Босна”, „Козара”, неколико приватних вила - „Стаменковић”, „Балкан”, „Браћа Стошић”, Варшава”, „Војводина” и друге. Тада је располагала са више од 500 соба за смештај туриста.

У међуратном периоду, захваљујући књижевном стваралаштву Борисава Станковића, тачније његовој драми „Коштана”, Врањска Бања постоје позната широм света. Наиме, „Малика Еминовић, за коју се сматра да је Борисаву Станковићу послужила као прототип за личност Коштане у истоименој драми” живела је са својом породицом у Врањској Бањи. „Муж Максут и Малика Еминовић тужили су Борисава Станковића, тражећи тантијеме због тога што се ова остарела Циганка идентификовала са Коштаном. Тај догађај изазвао је у Европи својеврсну сензацију...” Њихови „дотомци у Врањској Бањи и даље су познати као Коштанини унуци”. Ово догађање се може означити као врло ефектно на плану туристичке пропаганде Врањске Бање. Истовремено, то је чињеница која се увек може експлоатисати у пропаганди њеног туризма. За то, између осталог, знатне могућности пружа и културна манифестација „Борина недеља”, која се сваке године почетком пролећа одржава у Врању.

Савремени урбани период у развоју Врањске Бање траје од Другог светског рата до наших дана. На глобалном плану обележен је смањењем економског значаја бањско-туристичке функције и интензивирањем развоја других насеобинских функција, међу којима посебан значај имају индустријска и агроиндустријска. Тек у новије време, од друге половине 80-их година, доношењем Генералног урбанистичког плана Врањске Бање, њеном планском урбаном развоју и уређењу, као и афирмацији њене туристичке функције кроз урбанистичко планирање, почиње поново да се посвећује извесна пажња.

Просторно-функционална структура насеља

Садашња морфо-физиономија Врањске Бање резултат је деловања мноштва хетерогених утицаја (природних - геолошких, геоморфолошких, хидролошких и сличних, и антропогених - културогених, аутохтоних моравских, средњеевропских, медитеранских, етнолошких, урбаних, руралних и других). Њихово деловање је историјски различито, променљиво, интеракцијско и углавном спонтано (непланско). Основу планског развоја представља Генерални урбанистички план.

Топографски положај насеља одређен је локалним природним условима и изворима и територијалном оријентацијом месних саобраћајница. Места избијања топле воде из Земљине унутрашњости и ток Бањштице. На месту њеног прелазка из планинског у брдско-

равничарски терен, са касније изграђеним путем од железничке станице до--зоне термоминералних извора, а сада главном бањском улицом у функционалном и просторном погледу, су локални геофактори који су пресудно утицали на рецентну морфолошку (облик насеља) и физиономску структуру. Отуда, Врањска Бања има издужен линијски облик упоредничког правца простирања у дужини од скоро 5 km. Овај линијски облик се најновијом урбаном изградњом трансформише у облик слова Т полеглог према западу, јер је, у источном делу насеља, поред пута Кумарево - Корбевац, испред железничке станице и поред пруге, формиран нови насеобински крак (територијални израштај) меридијанског правца пружања дужине 3 km.

У садашњој просторно-функционалној организацији Врањске Бање издвајају се следеће урбанистички обликоване и међусобно комплементарне целине: центар, рекреативна, стамбена и индустријска зона.

Бањски центар (или централна бањска зона) је најстарији и урбанистички најуређенији део насеља. Он обухвата поменуте објекте изграђене крајем XIX и почетком XX века, парковно зеленило (40,80 ha) и парк шуму (12,10 ha) у централној бањској зони. Формирање и уређење парка у овом делу насеља почело је 1925. године. Имајући у виду да се просторни развој Врањске Бање остварује ка западу, према железничкој станици и северно и јужно од ње, реално је очекивати да ће насеље у наредном периоду добити још једно унутрашње средиште (центар) мањег функционалног значаја у зони испред железничке станице. Уосталом, овај део урбане територије, већ у садашњој фази развоја, је стециште окупљања младих, нарочито у време школских распуста.

Рекреативна зона састављена је из три мање целине, од којих је само прва (термални извори) лоцирана у склопу формалних граница Врањске Бање, а остале ван насеља, ка североистоку (од Големе реке до Бесне Кобиле). Изузимајући урбану територију око термоминералних извора, рекреативна зона обухвата планински геопростор од 850 m апсолутне висине до највишег врха Бесне Кобиле (1922 m). Њој припада и вештачка акумулација Првонек (запремине 23 милиона m³), у атару истоменог села. Овим су створене планске урбанистичке основе за функционално повезивање бањског и планинског туризма, што је стара идеја. Неким ранијим плановима друштвено-економског развоја била је предвиђена и изградња успињаче од Врањске Бање до Бесне Кобиле

Уз то, рекреативну зону чине и све вегетацијске површине у границама насеља, од центра ка периферији, укључујући ту и приватне дворишне цвећњаке и баште.

Стамбена зона захвата највећи део урбане територије. У њој доминира индивидуално становање. По поменутом ГУП-у, стамбеној зони Врањске Бање прикључена су и суседна сеоска насеља - Кумарево (22,23 ha) и Бујковац (12,09 ha), са површинама планираним за перспективни просторни развој Врањске Бање, које у Кумареву заузимају 8,26 ha, а у Бујковцу 11,92 ha.

Индустријска зона лоцирана је у западном делу насеља, између главне бањске улице и Бањске реке и поред локалног пута Кумарево - Бујковац. Она захвата површину од 40,95 ha. С обзиром на то да је лоцирана на знатној удаљености (око 3 km) од централне бањске зоне, која је у функцији туризма, као и на њен еколошки карактер („чиста индустрија”), индустријска функција Врањске Бање може да се развија паралелно са туристичком.

Геопросторне ефекте примене наведеног урбанистичког плана могуће је сагледати тек у времену које је пред нама. Неоспорно је да он представља солидну планску основу развоја свих сегмената унутрашње насеобинске структуре, као и то да елиминише досадашњу спонтаност у урбанистичком развоју.

Закључак

Из изнетих чињеница у овом кратком раду и наших теренских запажања, произилазе следећи закључци:

- већи значај, у свим фазама постојања насеља, имају интерни у односу на екстерне геофакторе развоја;

- геотермални потенцијал, који је полазиште насеобинског развоја, недовољно се и неадекватно експлоатише, како за потребе бањског туризма тако и за друге потребе;

- заостајање у нивоу развоја туристичке функције у односу на индустријску и агроиндустријску функцију, које су сада преовладавајуће (доминанте и економски најзначајније);

- релативно слаба туристичка уређеност насеља;

- низак степен искоришћености смештајних капацитета (последњих година мање од 30%) и знатне осцилације у туристичком промету (броју туриста, броју ноћења, приходима од туризма и другим сегментима) и

- дуговремена стихијност у обликовању унутрашње структуре насеља.

Сва досадашња научна истраживања Врањске Бање јасно указују да она располаже значајним геотермалним ресурсима, посебно за развој туризма, индустријске и стамбене потребе. Извесно је да они нису ни приближно искоришћени.

Мере које се последњих година предузимају на пољу урбанистичког планирања и интензивирања развоја туризма (реновирање

зграде Железничког одмаралишта, наставак грађевинских радова на новом објекту Завода за дегеративни реуматизам и посттрауматска стања и др.) пружају зрачак наде да ће се у наредном периоду доста тога позитивног дешавати не само у туризму Врањске Бање, већ и у другим сферама друштвено-економског живота. Свакако, у другим областима привређивања највећи значај ће имати интензивирање експлоатације геотермалног потенцијала за потребе приозводње, загревања стамбених и других објеката у Врањској Бањи и суседном Врању, а у каснијим фазама експлоатације вероватно и за друге потребе.

Са становишта развоја и реафирмације туристичке функције Врањске Бање, у времену које је пред нама, релевантне су следеће чињенице:

- побољшању комуналне опремљености и уређености насеља,
- плански приступ развоју *балнеолошког* и *туризма* - *здравствено-лечилишног* и *рекреативног*,

- рационалније и организованије искоришћавање предности које прозилазе из повољног саобраћајног и туристичко-географског положаја, а које, поред осталог, омогућавају развој *транзитног* и *екскурзионог* туризма,

- осмишљен систем мера пропагандног карактера у правцу развоја и афирмације Врањске Бање као излетничког (*излетнички туризам*) пункта за становништво југоисточне Србије, нарочито Ниша, Лесковца и Врања, и других већих интрарегионалних насеља Пчињског округа (Бујановц, Прешево, Трговиште, Босилеград, Сурдулица и Владичин Хан),

- предузимање читавог низа активности на плану обједињавања бањског туризма са другим видовима (*комбиновани туризам*) заступљеним у ближој околини Врањске Бање, у првом реду, са *језерско-планинским туризмом* Власине и *планинским* (*зимским* и *летњим*) *туризмом* Бесне Кобиле, што је делимично и предвиђено актуелним Генералним урбанистичким планом Врањске Бање, по коме део рекреативне зоне насеља представља и територија у планинском залеђу до највишег врха Бесне Кобиле (1922 m)⁷ и

- употпуњавање и комбиновање туристичке понуде Врањске Бање са истом у Врању, нарочито у смислу експлоатације његовог урбаног антропогеног потенцијала изузетне туристичке вредности, Бујановачкој бањи (Раковачка бања) и манастиру Прохору Пчињском кроз организоване излете бањских туриста.

⁷ Ова стремљења имају дугу историју. Неким ранијим плановима друштвено-економског развоја југоисточне Србије била је предвиђена изградња успињаче од Врањске Бање до Бесне Кобиле са тежистем на могућност комбиновања бањског терапијског лечења са планинским боравком.

Плански урбанистички развој је основна претпоставка перспективног развитка Врањске Бање. Такав значај има и њена позиција у систему насеља Србије. Отуда се и израда просторног плана посебне намене може означити битном основом свеукупног развоја овог насеља. Урбанистичко и просторно планирање морају да уважавају вредност расположивих геопотенцијала, у првом реду, хипертермалне воде.

Литература

- Вельковић А., Јовановић Р.Б., Топшић Б., *Градови Србије - Центри развоја у мрежи насеља*, Географски институт „Ј.Цвијић” САНУ, Посебна издања, књ. 44, Београд, 1995, стр. 150.
- Вујановић В, Теофиловић М., *Бањске и термоминералне воде Србије*, Културни центар РЈ „Привредна књига”, Горњи Милановац, 1983, стр. 127.
- Вукановић Т.П., *Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турака 1878*, Посебна издања, књ.13, Раднички универзитет, Врање, 1978, стр. 136-137.
- ГУП *Врањске Бање*, Завод за урбанизам и комуналну делатност СР Србије, Београд, 1987.
- Канџић Ф., *Србија, Земља и становништво*, Српска књижевна задруга, Београд, 1991, стр. 250.
- Костић М., *Врањска Бања*, Прилог термалној географији СР Србије, Лесковачки зборник, књ. V, Народни музеј, Лесковац, 1965, стр. 91.
- Костић М., *Врањско-бујановачка коџлина*, Привредно-географске карактеристике, Врањски гласник, књ. IV, Народни музеј, Врање, 1968, стр. 211.
- Ненадовић Л., *Бањска, морска и климатска места у Југославији*, Београд, 1936, стр. 249-250.
- Општине у Републици Србији 1995, Статистички подаци, Републички завод за статистику Србије, Београд, 1996, стр. 147.
- Павићевић М., *Туристичке карактеристике југа Србије*, Лесковачки зборник, књ. VII, Народни музеј, Лесковац, 1967, стр. 177.
- Стаменковић С.Ђ., *Урбано-географска обележја дневних миграција становништва према Врањској Бањи*, Врањски гласник, књ. XX, Народни музеј, Врање, 1987, стр. 79-91.
- Стаменковић С.Ђ., Бачевић М., *Географија насеља*, Универзитетски уџбеник, Географски факултет, Београд, 1992, стр. 34-35.
- Стаменковић С.Ђ., *Врање - Генеа и насеобинска еволуција*, Посебна издања, књ. 7, Географски факултет, Београд, 1995, стр. 34.
- Општине у Републици Србији 1995, Статистички подаци, Републички завод за статистику Србије, Београд, 1996, стр. 147.
- Соловљев А., *Повеља краља Душана о манастир Свѣтог Николе у Врању*,

Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, СКА, 1927, стр. 107-113. ...

Стојановски А., *Врањски кадилук у XVII веку*, Посебна издања, књ. 9, Народни музеј, Врање, 1985, стр. 35.

Хаџи Васиљевић Ј., *Остаци старина у врањском округу*, Гласник православне цркве у Краљевини Србији, Београд, 1900, стр. 78.

MAH 3982

Srboljub Stamenković
Miroљub Milinčić

Summary

Basic Factors of Urban Development of Vranjska Banja

All scientific research of Vranjska Banja up to date shows clearly that remarkable geothermal recourse are at its disposal, especially for the development of tourism, industrial and housing needs. It is certain that these resources are far from being utilized.

Some steps are being recently taken on the field of urban planning and intensification of tourism development – renovation of the Railway resort building, resuming the construction of the Institute for degenerative rheumatism and post-traumatic conditions, etc. These steps offer some hope that in the upcoming years, many positive trends will emerge, not only in tourism of Vranjska Banja, but also in other spheres of social and economic life. Certainly, the exploitation intensification of geothermal potentials in other fields of industry will be of most importance. These potentials will be put to use for the needs of industry, heating households and other objects in Vranjska Banja and neighboring Vranje, and in later phases of exploitation, probably for other purposes.

Planned urban development is the basic ground for successful development of Vranjska Banja. Such is the importance of its position in the Serbian settlement system. Hence, the creating of spatial plan for special purposes can be marked as an important basis of entire development of this settlement. Urban and spatial planning has to respect the importance of available geo-potentials, hyperthermal waters in the first place.